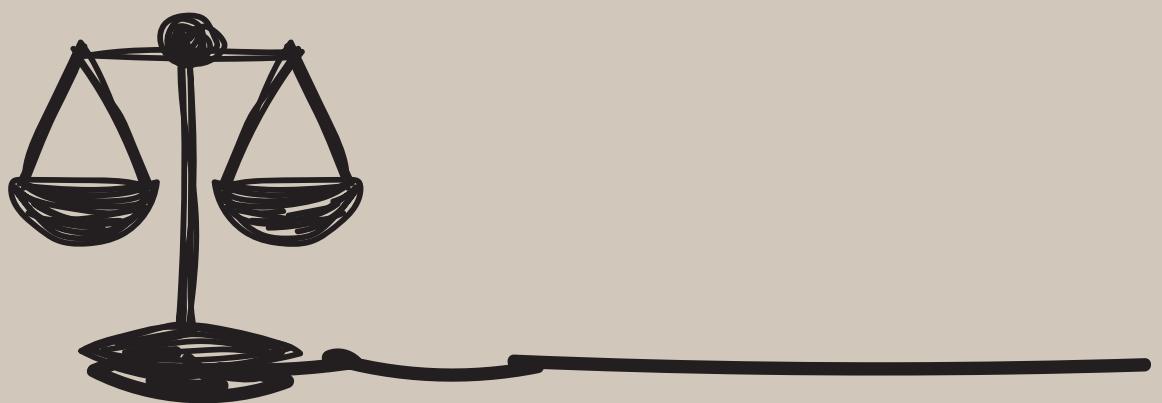

Vladavina prava

Danilo Vuković

Vladavina prava

Danilo Vuković

Uvod

Zaobilazeći naučne rasprave o tome šta je pravna država i vodeći se kolokvijalnom upotrebom ovog pojma (i isto tako kolokvijalnim izjednačavanjem „pravne države“ s „vladavinom prava“)¹, mi ćemo u ovom delu studije pod pravnom državom podrazumevati pravni i politički sistem u kome svi građani, bilo da su na vlasti ili ne, moraju da se ponašaju u skladu s pozitivnim pravom – u suprotnom, sledi im zakonska kazna.² Zakoni u pravnoj državi daju jasne mehanizme kojima se političari i državni službenici drže *odgovornim*, odnosno, polažu računa za svoje postupke, dok su na vlasti i kasnije (Tamanaha, 2009: 8). Jedan od najvažnijih mehanizama čiji je cilj ograničavanje samovolje vladajućih elita jeste podela vlasti, a njen centralni element je nezavisno pravosuđe, koje ima sposobnost da ograničava delovanje izvršne vlasti.³ Upravo je *odgovornost* pripadnika političke elite za kršenje zakona i zloupotrebu javnih ovlašćenja ključni izazov za uspostavljanje i zaštitu vladavine prava u Srbiji i tom temom ćemo se u ovom poglavlju baviti.

U političkoj teoriji postoji razlika između vertikalne i horizontalne odgovornosti.⁴ *Vertikalna odgovornost* ostvaruje se kroz slobodne izbore, na kojima političari periodično polažu račune građanima za svoje postupke. Međutim, izbori nisu garancija da će političari biti odgovorni. Oni mogu manipulisati izborima ili osvojiti glasove uprkos tome što krše zakone, ne polažu račune za svoj rad i podrivaju vladavinu prava. Zato važnu

1 U svakodnevnom govoru pravna država se izjednačava s vladavinom prava, iako u vezi s tim naučnici vode rasprave, cf. Palombella, 2009. Koncept vladavine prava je mnogo složeniji od ovog koji smo izložili (cf. Tamanaha, 2009; Waldron, 2008).

2 Pored toga što su u svom radu i ponašanju ograničeni zakonima, političari su ograničeni i kada žele da menjaju zakone. Predstavnici vlasti mogu da menjaju zakone, ali ne proizvoljno, već na način koji je propisan zakonom. U tom pogledu pred njima se nalaze različita ograničenja kao što su: ustavne procedure, međunarodni pravni dokumenti ili opšte prihvaćene koncepcije ljudskih prava (Tamanaha, 2009: 5).

3 Imajući na umu širi koncept vladavine prava, Ustav Republike Srbije u članu 3. stav 2. kaže: „vladavina prava se ostvaruje slobodnim i neposrednim izborima, ustavnim jemstvima ljudskih i manjinskih prava, podelom vlasti, nezavisnom sudskom vlašću i povinovanjem vlasti Ustavu i zakonu.“

4 Odgovornost predstavlja obavezu da se objasni ili opravda ponašanje. Na primer, političar, državni organ ili stranka polažu račune za svoj rad, opravdavaju ga i objašnjavaju pred nekom institucijom, osobom ili javnošću. To, između ostalog, podrazumeva da mogu snositi određene posledice za svoje postupke (Bovens, 2007: 450–451).

ulogu ima *horizontalna odgovornost* koja se ostvaruje u okviru pravosudnih institucija i nezavisnih regulatornih i kontrolnih tela, koja reaguju i kažnjavaju političare zbog njihovih (ne)dela (O'Donell, 2004: 37). Međutim, i ovi mehanizmi mogu zatajiti. Ova tela mogu biti pod kontrolom vlasti, mogu im nedostajati ovlašćenja ili kapaciteti da prate i kažnjavaju zloupotrebe itd. U takvim okolnostima pravnu državu i demokratiju čuva *odgovornost vlasti prema građanima i društvu* (eng. *social accountability*).⁵ Političari su odgovorni društvu tako što građani, njihova udruženja ili mediji čine njihov rad javnim, kritikuju ih i traže odgovornost pred javnošću, biračima, pravosuđem i nezavisnim (kontrolnim) organima. Otkrivajući njihova nedela i iznoseći ih u javnosti, oni osnažuju ne samo odgovornost političara već i pravnu državu.

Ova tri mehanizma – politički sistem i snažna opozicija kao osnov političke odgovornosti, pravosuđe i nezavisni kontrolni organi kao osnov pravne odgovornosti, te snažno građansko društvo kao osnov društvene odgovornosti vlasti (ili odgovornosti prema društvu) – biće predmet analize u narednim odeljcima. U poslednjem odeljku prikazaćemo ishod takvog društvenog, političkog i institucionalnog okruženja, tj. ključne pokazatelje vladavine prava u Srbiji.

Politički sistem i opozicija

Zdrav politički sistem i jaka opozicija predstavljaju osnov za političku odgovornost vlasti. Koliki je njihov značaj jasno pokazuju događaji iz prve decenije ovog veka. Godine nakon demokratskih promena javni život obeležili su sukobi unutar koalicije DOS, kao i niz političkih i ekonomskih afera (uporedite: Zurnić, 2018). Nezadovoljstvo niskim životnim standardom (čije se uzroci nalaze kako u globalnoj ekonomskoj krizi tako i lošim ekonomskim i socijalnim politikama, Arandarenko, 2010) i raširenom korupcijom i klijentelizmom (Begović i dr. 2007) stvorili su uslove za promenu vlasti. Dvanaest godina nakon petooktobarskih promena, 2012. godine, SNS i SPS su se vratile na vlast. Do te promene moglo je doći upravo zato što prvu deceniju petooktobarske Srbije obeležava elementarna „normalizacija“ političkog i medijskog pluralizma. Uprkos kritikama na račun tadašnje vlasti da podrivaju demokratiju i vladavinu prava i medijske slobode, stanje je bilo dovoljno dobro da proizvede zdravu političku konkurenčiju koja je na kraju osvojila vlast.

Promena vlasti 2012. godine nije, međutim, značila i strukturne političke promene, uprkos obećanjima nove parlamentarne većine da će se boriti protiv korupcije i ukinuti

5 Odgovornost vlasti prema društvu je važna jer je, zapravo, pokazatelj kvaliteta demokratije. Demokratija ne može postojati bez vertikalne odgovornosti, odnosno, bez izbora, a bez odgovornosti političara prema građanima nema jake ili konsolidovane demokratije (O'Donell, 2004: 37).

njene političke osnove. Politički sistem, koji se često smatra jednim od faktora koji podriva vladavinu prava i održava visok nivo korupcije, nije promenjen. Uticaj stranaka na državnu upravu i javna preduzeća ostao je nepromenjen, kao i uloga političara u raspodeli javnih resursa (Cvejić et al., 2016). Zato i u tekućoj deceniji beležimo nepoštovanje zakona i institucija, zloupotrebu javnih resursa, netransparentnost u radu i ugovaranju, neosetljivost na pritisak i kritike javnosti, te uzajamnu solidarnost i nespremnost bilo kog dela političke elite i državnog sistema da pozove aktere na odgovornost.

Faktor koji je ključno doprineo odsustvu političke odgovornosti vlasti jeste slabljenje i konačno potpuno propadanje opozicije nakon izbora 2020. godine i gušenje medijskih sloboda. Kako će ova pitanja biti detaljnije obrađena u drugim poglavljima, ovde nam ostaje da ukažemo na nekoliko trendova. Prvo, SNS je od osvajanja vlasti aktivno radio na delegitimisanju i uništavanju opozicije i političkog i izbornog pluralizma. To su činili tako što su, prvo, vodili dugotrajne i bespoštедne medijske kampanje protiv svakog pojedinca ko je iznosio kritike na račun vlasti, bilo da je reč o sudijama, političarima, novinarima ili građanskim aktivistima. Drugo, vlast je gušila medijske slobode do te mere da danas u Srbiji ne postoji nijedan nezavisni elektronski medij s nacionalnom frekvencijom. Uticaj kritički nastrojenih medija je mali, a medijskim tržištem dominiraju tabloidi i televizije naklonjene vlasti (videti poglavje o medijima). Konačno, SNS je ometao izborni proces kako ograničavanjem medijskih sloboda tako i ucenjivanjem i kupovinom glasova, podravajući same osnove demokratskog poretku (CRTA, 2020).

U takvim okolnosti, Srbija je kraj 2020. godine dočekala praktično bez parlamentarne opozicije i nezavisnih nacionalnih medija, a time i bez osnova da se vlast politički drži odgovornom za svoje postupke. Nažalost, ništa bolje nije ni stanje u oblasti pravosuđa i nezavisnih kontrolnih organa, dakle, u domenu institucija koje treba da obezbede zakonsku odgovornost vlasti.

Pravosuđe

Da bi nosioci vlasti mogli pred zakonom odgovarati za svoje postupke, potrebno je pravosuđe koje mora biti: nezavisno, nepristrasno, efikasno i kompetentno (cf. Bühlmann and Kunz, 2011; Vuković i Mrakovčić, 2021). Međutim, u Srbiji je pravosuđe pod kontrolom izvršne vlasti i niz reformi koje su sprovedene samo su ojačale tu kontrolu. U prvom talasu reformi (2006–2012) pravosuđe je pripremano za integraciju u EU, unapređen je informacioni sistem, racionalizovana je mreža sudova i sprovedene su organizacione promene u strukturi tužilaštva. Kao takve, reforme su doatile podršku

međunarodnih aktera (Dallara, 2014: 95). No, najvažniji i najproblematičniji deo reformi bio je opšti reizbor sudija i tužilaca koji je doveo do otpuštanja 837 sudija i preko 200 tužilaca i zamenika tužilaca. Ovaj poduhvat bio je predmet oštih stručnih i političkih kritika, kako u Srbiji tako i u EU. Kritičari su zamerali da je reformom narušen princip doživotnog imenovanja koji je zaštićen Zakonom, da Visoki savet sudstva i Državno veće tužilaca nisu radili u punim sastavima, da žalbe odbijenih kandidata nisu obrađivane, da kandidati koji su se prvi put prijavili nisu intervjuisani itd. (EC, 2010:10) Smatra se da je tadašnja vlast iskoristila organizacione reforme ne samo da unapredi stručne kapacitet sudstva već i da se reši neposlušnih sudija (Mendelski, 2015: 335). Domaći stručnjaci reizbor sudija ocenjuju kao neustavan (Marković, 2010; Marinković, 2009; Orlović, Slobodan, 2010; Rakić Vodinelić et al., 2012) i netransparentan (Pavlović, 2010: 91). Osim iz naučne javnosti, posebno snažan otpor pružili su Društvo sudija Srbije i drugi akteri iz domena građanskog društva. Taj otpor je doveo do kraha reforme čiji su ključni elementi poništeni odlukama Ustavnog suda iz 2010. i 2012. godine, te je naloženo da se ponovo izaberu tužioci, zamenici tužioca i sudije koje nisu prošli „reizbor“ (za više detalja: Rakić Vodinelić et al., 2012: 221 ff; Dallara, 2014: 95 ff).

Naredni krug pravosudnih reformi započet je 2017. godine, s ciljem da se izmeni Ustav iz 2006. godine. Jedan od ključnih prigovora najnovijim ustavnim reformama jeste da izvršna vlast i političke stranke zadržavaju kontrolu nad pravosuđem kroz kontrolu Visokog saveta sudstva i Državnog veća tužilaca u čijem članstvu i dalje imaju većinu (Petrović Škero, 2018; Ilić, 2018). Usled velikih otpora i kritika javnosti, posebno otpora sudija, vlast je odustala i od ovog talasa izmena.

Kao i sudstvo, i tužilaštvo je prolazilo kroz organizacione i personalne reforme. Rezultat je jedan hijerarhizovan i krut mehanizam na čijem čelu se nalazi Republički javni tužilac pod čijim rukovodstvom radi petnaest zamenika Republičkog javnog tužioca i veliki broj savetnika. Narodna skupština na predlog Vlade imenuje javnog tužioca, zamenike javnog tužioca koji se biraju prvi put, kao i članove Državnog veća tužilaca koje imenuje zamenike javnog tužioca za trajno obavljanje te funkcije (Ustav RS, član 159).⁶ Na ovaj način obezbeđen je trajni politički uticaj na tužilaštvo (Savet, 2016; Ilić, et al., 2018).⁷ To je rezultiralo odsustvom tužilaštva iz javne arene i njegovim čutanjem u slučaju brojnih političkih i ekonomskih skandala (Istonomer, 2018; Insajder, 2016). Republički javni tužilac Zagorka Dolovac bila je mnogo aktivnija u disciplinovanju svojih potčinjenih nego rasvetljavanju afera koje su potresale javnu scenu (Mandić, 2020b). To je čak dovelo do toga da se o Republičkom javnom tužiocu u javnosti sarkastično govorи kao o nestaloj osobi čiji se „nestanak“ čak prijavljuje Interpolu (Beta, 2020b).

6 Svojevremeno je i EU kritikovala izbor 55 kandidata u tužilaštvu koji je sproveden u jesen 2015. godine zbog toga što nije bio zasnovan na njihovim zaslugama (EC, 2016: 55).

7 S tim se u jednom istraživanju slaže čak 72% javnih tužilaca, dok 17% veruje da postoje dovoljne garancije nezavisnosti, a 11% ne zna (Ilić et al., 2019: 14)

Rad sudija i tužilaca obeležen je svakodnevnim pritiscima od strane predstavnika izvršne vlasti. Istraživanja pokazuju da je čak 41% sudija imalo iskustvo neposrednog pritiska u procesu rada i odlučivanja (od predsednika suda, kolega, političara, medija itd.).⁸ Pored direktnih postoje i suptilni indirektni pritisici koje je katkad teško prepoznati, ali je isto tako teško na njih odgovoriti i dokazati ih. Oni dolaze od vlasti, ali i medija, i njihov cilj je da kod sudija probude osećaj nesigurnosti, profesionalne i lične, pa čak i strah za sopstvenu egzistenciju. Ponekad, umesto samih sudija, pritiske i kazne trpe ljudi s kojima oni rade, sudijski pomoćnici i administrativno osoblje, i ovo sudije vrlo jasno identikuju kao pritisak na njih same. Konačno, sudije kao posebno važan identikuju i sistemski pritisak ili opštu atmosferu nesigurnosti (Dabarić, 2018: 31–36).

Poslednjih nekoliko godina izvršna vlast je direktne pritiske i institucionalni redizajn dopunila novim metodama pritisaka koji se ogledaju u direktnom delegitimisanju sudija i pravosuđa (kroz javne kampanje klevetanja, komentarisanja rada pravosuđa i presuda), pa i delegitimisanju demokratske pravne države i podele vlasti kao takve (Vuković, 2020; EC, 2018: 14). Tako su predstavnici vlasti napadali sudije koje su donosile odluke koje nisu bile po volji izvršne vlasti⁹ ili koje su se uključivale u javne rasprave o pravnim i ustavnim pitanjima.¹⁰ Konačno, javljaju se i prvi eksplicitni predlozi da Srbija odustane od sistema podele i međusobne kontrole vlasti kakav (iako ranjiv i nesavršen) danas postoji, te da se pređe na neposrednu kontrolu sudske vlasti od strane izvršne.¹¹

Svi ovi procesi ostavili su dubok trag na srpsko pravosuđe. On se ogleda u poljuljanom samopouzdanju sudija u sopstvenu profesiju i moć. Iako je nakon velikog stručnog i političkog otpora reforma pravosuđa zaustavljena, a reizbor sudija poništen, ovi procesi kreirali su trajnu ranjivost sudske profesije (Dabarić, 2018: 37). Istovremeno, nezadovoljstvo stanjem u pravosuđu je izrazito visoko, kako među građanima tako i

⁸ Ako se računa i odgovor „da, jer postoji sistemski pritisak“, onda čak 58% sudija izjavljuje da su bili predmet pritiska. Podaci dobijenim istraživanjem „Pravnici i pravničke profesije u Srbiji i Hrvatskoj“, koje je sprovedeno u okviru Centra za sociološko-pravna istraživanja Pravnog fakulteta u Beogradu, pod rukovodstvom dr Danila Vukovića (Beograd) i dr Marka Mrakovčića (Rijeka).

⁹ Na primer, oslobođajuća presuda opozicionom političaru i tadašnjem predsedniku opštine Šabac, Nebojši Zelenoviću, dovele su do javne osude sudije Biljane Mraović i niza pritisaka kojima je bila izložena. Ova situacija je utoliko čudnija ako se ima u vidu da je sudija Biljana Mraović bila u sukobu i s prethodnom vlašću predsednika Tadića, a danas je vlast optužuje za saradnju sa DS-om. Ovaj slučaj, zapravo, najviše od svega pokazuje kako sadašnja i prošla vlast dele uverenje da pravosuđe ne treba da bude nezavisno (lična komunikacija i Informer, 2020; Politika, 2018; Đurić, 2018; Danas, 2018).

¹⁰ Kao što je, na primer, slučaj sa sudijom Miodragom Majićem koji je izneo kritičke primedbe na izmene Krivičnog zakona i nakon toga bio predmet javne osude i klevetanja u medijima i Narodnoj skupštini (uporedite: Stojiljković, 2019; Miladinović, 2019; Informer, 2019; Milenković, 2020).

¹¹ Tako je g. Radomir Ilić, državni sekretar u Ministarstvu pravde, izjavio da Ustav Srbije mora da se menja kako bi pravosuđe dobilo „eksternu kontrolu“ i da bi predsednik države trebalo da bira sudije i tužioce. Pritom se pozvao na rešenja iz Francuske gde predsednik formalno bira sudije, ali na predlog nezavisnog tela (uporedite: Insajder, 2020; Đurić, 2020).

među pravnicima. Tek svaki peti stanovnik Srbije ima poverenje u pravosuđe, što je više nego duplo manje u odnosu na EU (Cesid, 2017). Ništa bolje stvari ne stoje ni kod predstavnika pravosudnih profesija (sudija, tužilaca i advokata). Tek svaki treći pravnik ima poverenja u pravosuđe, što ukazuje na duboku krizu legitimite pravosudnog sistema (Mrakovčić i Vuković, 2019).

Nezavisni (kontrolni) organi

Drugi važan stub kontrole zakonitosti rada izvršne vlasti predstavljaju nezavisni kontrolni organi: Zaštitnik građana, Poverenih za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka o ličnosti, Agencija za borbu protiv korupcije i Državna revizorska institucija. Među njima, posebnu pažnju posvetičemo Zaštitniku građana i Povereniku za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka o ličnosti. Ove institucije formirane su pre početka perioda koji analiziramo¹² i tokom nekoliko godina rada učvrstile su svoje mesto u javnom i političkom životu Srbije kao oštiri kritičari vlasti i zaštitnici zakonitosti. Nova parlamentarna većina, formirana nakon izbora 2012. godine, zatekla je upravo takve nezavisne organe – relativno autonomne, sa snažnim liderima, opredeljenim da ispune svrhu institucija kojima su rukovodili. Zato ne čudi da je nova vlast vrlo brzo ušla u niz sukoba s nezavisnim organima, demonstrirajući namjeru da umanji njihov uticaj u javnom i političkom životu i otupi oštricu njihovo kritičkog odnosa prema izvršnoj vlasti. U nekim fazama sukob je bio tinjajući, kao u periodu od 2015. do 2018. godine, kada je Narodna skupština Srbije čitave četiri godine odbijala da raspravlja o izveštajima Zaštitnika građana i Poverenika.¹³ U nekim fazama pak sukobi su postali uistinu dramatični, a najvišu tačku i gotovo ličnu dimenziju poprimili su dve godine po dolasku na vlast Srpske napredne stranke.

Prelomni događaj u ovom odnosu zbio se 28. 9. 2014. godine tokom „Parade ponosa”, kada je došlo do sukoba jedinice Žandarmerije i pripadnika VBA koji su bili u pratnji Andreja Vučića, brata Aleksandra Vučića, i Predraga Malog, brata Siniše Malog. Prema izjavama žandarma, oni su pokušali da ih zaustave i legitimišu, Mali i Vučić i pripadnici jedinice „Kobre” su to odbili, izbio je sukob koji je snimila kamera televizije

12 Zakon o zaštitniku građana usvojen je 2005. godine, a ova institucija dobila je svoje mesto i u Ustavu Republike Srbije iz 2006. godine. Institucija Poverenika ustanovljena je Zakonom o slobodnom pristupu informacijama od javnog značaja iz 2004. godine. Donošenjem Zakona o zaštiti podataka o ličnosti iz oktobra 2008. godine preimenovan je u Poverenika za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka o ličnosti.

13 I kada je počela da raspravlja o njihovom radu, vladajuća većina se više bavila bivšim Poverenikom Rodoljubom Šabićem, nego radom institucije Poverenika. Tako je, na primer, tokom razmatranja godišnjeg izveštaja Poverenika za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka o ličnosti, prethodni Poverenik Rodoljub Šabić pomenu imenom čak 235 puta (Tepavac, 2019).

N1 i sve se kasnije završilo presudom suda koji je žandarme proglašio krvim (Georgijev, 2020; Radojević, 2015). Zaštitnik građana optužio je pripadnike vojske za napad na pripadnike Žandarmerije, te utvrdio nepravilnosti u radu VBA, kao što je prikupljanje podataka od građana i firmi. Čak je izneo optužbe da VBA nezakonito prati i prisluškuje političare i sindikalne aktiviste, te je predložio smenu ministra odbrane i direktora VBA (Zaštitnik, 2015; BCLJP, 2015: 84).

Ovaj događaj i aktivnosti Zaštitnika građana pokrenuli su otvoreni sukob koji je kulminirao dugačkom medijskom kampanjom koja je protiv Zaštitnika vođena u provladnim medijima i tabloidima. Osnov kampanje bilo je samoubistvo koje je Jankovićev prijatelj izvršio u njegovom stanu 1993. godine. Iako se činilo da je istraga zatvorena i da je bila reč o samoubistvu, 22 godine docnije taj slučaj je iskorušen za diskreditovanje tadašnjeg nosioca funkcije Zaštitnika građana (uporedite, na primer, Novosti: 2015). Tabloidi bliski vlasti su Jankovića direktno nazivale zločincem i raspisali nagradu za svakog ko dostavi informaciju „koja bi mogla dovesti do utvrđivanja istine o ‘samoubistvu’ u stanu ombudsmana“ (Informer, 2015). Na kampanju protiv Zaštitnika reagovale su i međunarodne institucije (Tomić i Hedošević, 2015). No, već početkom 2016. godine, Janković daje ostavku i uključuje se u trku za predsednika Srbije. Uprkos velikoj podršci opozicionih stranaka i javnosti, Janković osvaja svega 16% glasova i neposredno nakon toga završava političku karijeru.

Nakon imenovanja novog Zaštitnika građana, odnosi između ovog organa i izvršne vlasti lišeni su napetosti. Kao što pokazuje izveštaj Globalne alijanse institucija za ljudska prava (GANHRI), Zaštitnik građana sada je mnogo manje prisutan u javnosti, manje kritikuje izvršnu vlast, manje je aktivan u zaštiti prava, a dobija i manje pritužbi od strane građana, što se može tumačiti smanjenim poverenjem u rad ove institucije. Jedna od rezultata novog pristupa radu Zaštitnika jeste i ugrožena međunarodni kredibilitet ove institucije.¹⁴

Sličnu istoriju odnosa sa izvršnom vlašću ima i Poverenik za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka o ličnosti. Taj odnos bi se mogao opisati kao put od mlake i uljudne podrške, preko tihe opstrukcije, do otvorenog rata. Redovni izveštaji Poverenika daju lepe ilustracije odnosa izvršne vlasti prema Povereniku i svojim zakonskim obavezama. U njima Poverenik redovno ukazuje na problem opstrukcije izvršne vlasti. Primera radi, Upravna inspekциja Ministarstva pravde u periodu od 2011. do 2013. godine nije podnela nijedan zahtev za pokretanje prekršajnog postupka zbog povrede Zakona o pristupu informacijama, uključujući i slučajevе nepostupanja po nalogu Poverenika.¹⁵

14 Uporedite: <https://crta.rs/ugrozen-medjunarodni-status-zastitnika-gradjana-zbog-odstupanja-od-medjunarodnih-principa-funkcionsanja-nezavisnih-institucija-za-ljudska-prava/>

15 U 2014. godini pokrenuta su četiri prekršajna postupka, a naredne čak 60, da bi taj broj 2017. godine pao na 11 (a te godine je, primera radi, bilo preko 3.000 osnovanih žalbi Povereniku). Sledeće godine taj odnos bio je jedan prema četiri hiljade.

Takođe, Poverenik konstatiše da Vlada ne koristi svoje pravo da prinudom obezbedi izvršenje rešenja Poverenika. Od 294 zahteva koja su upućena od 2010. godine do 2019. godine, Vlada nije postupila ni po jednom. Slično tome, od brojnih krivičnih prijava, tužilaštvo nije nijednu ni pokrenulo ni odbacilo, praktično ostavljajući Poverenika bez mogućnosti da se pozove na zakonsku odgovornost prekršilaca (Poverenik, 2013; Poverenik, 2014; Poverenik, 2015; Poverenik, 2017; Poverenik, 2020).

Usled ovog sve jačeg otpora izvršne vlasti da sarađuje s Poverenikom i njene nespremnosti da postupa po njegovim rešenjima, efikasnost Poverenika opada tokom analiziranog perioda. Rezultat ovakvog institucionalnog položaja je jasan: na početku decenije Poverenik je beležio oko 10% neuspešnih intervencija, dok je sredinom decenije, u 2016. godini, 26,4% Poverenikovih rešenja nisu izvršena, a u poslednjoj godini rada Poverenika Rodoljuba Šabića ideo neizvršenih rešenja Poverenika je oko 30%. Ni nakon postavljanja novog Poverenika, stvari se, sudeći po godišnjem izveštaju za 2019. godinu, nisu promenile: otpori i opstrukcije vlasti su nastavljene u istom obliku i istom obimu, samo što je jezik izveštaja umereniji i prilagođen novim okolnostima.¹⁶ Novopostavljeni Poverenik je sada manje prisutan u javnosti i izbegava da otvoreno kritikuje izvršnu vlast kao što je to činio njegov prethodnik.

Javnost i građansko društvo

Iako nisu bile predmet institucionalne i političke kontrole, srpske vlasti ipak su bile izložene jednoj drugoj vrsti trajne i uporne kontrole – kontrole od strane javnosti i građanskog društva. Koliki je uspeh ove kontrole i koliko su odgovornosti prema društvu ispoljile vlasti, zavisi od tačke gledišta. S jedne strane, istraživanja pokazuju da je pritisak građanskog društva bio kontinuiran i snažan, ali da su efekti najčešće izostajali zbog slabosti političkog sistema i podređenosti pravosuđa i kontrolnih mehanizama izvršnoj vlasti. Onda kada je medijsko izveštavanje trebalo da postane predmet istražnih

¹⁶ U Izveštaju za 2013. godinu naglašava se da je nepostupanje po rešenjima Poverenika najizraženije kod državnih preduzeća (Poverenik, 2014), dok se dve godine kasnije navodi da „višegodišnje odsustvo odgovornosti za kršenje Zakona o pristupu informacijama, nefunkcionisanje mehanizama obezbeđenja izvršenja rešenja Poverenika od strane Vlade i nemogućnost prinudne naplate novčanih penala za izvršenje rešenja Poverenika, jesu ozbiljno upozorenje da takvo stanje podstiče kršenje zakona te da ga treba neodložno menjati kroz izmenu zakona, ali i faktičkim delovanjem svih nadležnih organa“ (Poverenik, 2015). Već dve godine kasnije, Izveštaj Poverenika je mnogo eksplicitniji: „Već prisutan problem prinudnog izvršenja rešenja Poverenika se toliko usložio u drugoj polovini 2017. godine da je takvo izvršenje postalo potpuno neisprovodivo zbog odsustva saradnje drugih državnih organa, odbijanja nadležnosti, kao i zbog načina na koji oni tumače relevantne propise. Nemogućnost Poverenika da primeni propisane mere prinudnog izvršenja svojih rešenja, uz odsustvo angažovanja Vlade u obezbeđenju izvršenja i odsustvo adekvatne odgovornosti za kršenje prava, predstavlja najveću prepreku ostvarivanju prava“ (Poverenik, 2018).

postupaka, reakcije ovih institucija su izostale i nosioci vlasti nisu snosili odgovornost pred zakonom. Slično tome, detaljno dokumentovane korpcionaške afere i raširena zloupotreba javnih resursa još uvek nisu doveli do političke odgovornosti vlasti pred biračima (Vuković, 2018). S druge strane, udruženja građana i nezavisni mediji (najčešće internet istraživački portalni kao što su: Istinomer, Insajder, Krik, Birn, Cins i drugi) bili su veoma uspešni u otkrivanju zloupotreba vlasti. Da nije njih bilo, srpska javnost ne bi imala uvid u sve aspekte rada vlasti i upotrebe javnih resursa, niti bi saznala za brojne afere kao što je „Krušik“, nepoznato poreklo novca kojim je ministar Aleksandar Vučić kupio stan (afera poznata kao „tetka iz Kanade“), nelegalna gradnja na Pančićevom vrhu itd.

Pored nezavisnih istraživačkih medija, rad izvršne vlasti pratili su i nevladine organizacije i redovno objavljivale izveštaje i analize o: potrošnji budžetskih sredstava, zakonitosti rada izvršne vlasti, raspolaganju drugim javnim resursima kao što su građevinsko i poljoprivredno zemljište i koncesije i drugim temama. Rad nevladinih organizacija bio je više usmeren na podizanje svesti građana nego na njihovu mobilizaciju; bio je usmeren na pojedince, a ne na društvene grupe; promovisao je različite oblike saradnje, više nego direktnu konfrontaciju s državom i zasnivao se na upotrebi tehničkih alata (izveštaji, zajednički rad na pripremi javnih politika i propisa i sl.), više nego na političkoj mobilizaciji građana (Vuković, 2018). Iako su udruženja građana igrala jednu od presudnih uloga u zaštiti vrednosti demokratije, transparentnosti i odgovornosti, domet njihovog pristupa bio je ograničen, o čemu svedoči i stanje demokratije i vladavine prava u Srbiji.

Mediji i akteri iz građanskog društva retko su uspevali da pokrenu zakonsku ili političku odgovornost nosilaca vlasti, no to ne znači da novi institucionalni poredak s nezavisnim kontrolnim organima nije odigrao svoju ulogu. Istraživački mediji su u velikoj meri zavisili od Poverenika i na toj tački su istraživanja pokazala funkcionalnu vezu između kontrolno-regulatornih mehanizama i odgovornosti prema javnosti i društvu (Vuković, 2018).

Pored medija i nevladinih organizacija, i sami građani su u više navrata pokazali zainteresovanost da građanskim aktivizmom u javnom prostoru kazne vlast zbog nepoštovanja zakona. Građanski aktivizam ima različite oblike i motivisan je raznovrsnim interesima. Jednu grupu čine protesti motivisani jasnim interesima od kojih su neki imali vidljivog uspeha, kao što su višemesečni protesti povodom izgradnje malih hidroelektrana i dobro organizovane akcije profesionalnih aktera (kao što je otpor Društva sudija Srbije koji je srušio reformu pravosuđa). Drugu grupu čine politički protesti protiv neregularnih izbora i političkog nasilja (više o tim protestima možete pročitati

u poglavlju o ljudskim pravima).¹⁷ U njihovoj osnovi najčešće je stajao aktivizam građanskih srednjih slojeva koji su nezadovoljni stanjem demokratije, medijskom situacijom i političkim sistemom (Pešić, 2019; Petrović, 2019; Cvejić, 2019). Zahvaljujući uskoj društvenoj osnovi i načelnim vrednostima i interesima koji su ih pokretali, kao i činjenici da političari i aktivisti koji su ih vodili nisu pokazali zavidnu umešnost u formulisaju jasnih i dostižnih ciljeva i strateškom vođenju protesta, oni po pravilu nisu davali nikakve rezultate.

Jedan od faktora koji doprinose relativno slabom građanskom otporu ugrožavanju demokratije i pravne države nalazi se u vrednosnim orientacijama građana. Analize političke kulture u Srbiji naglašavaju raširenost autoritarnih i tradicionalnih vrednosti (Pešić, 2017; Bešić, 2016). U odnosu na građane razvijenih evropskih zemalja i naprednih tranzicionih zemalja, građani Srbije su u proseku manje zainteresovani za politiku, imaju niže socijalno poverenje i nižu liberalnu orientaciju i manje su politički aktivni. Kada je pak reč o demokratskoj orientaciji, građani Srbije su na nivou proseka regionalna, ali zaostaju za zemljama Zapadne Evrope (Tabela 1). Ovi podaci pokazuju određenu ambivalentnost građana koja se ogleda u načelnoj odbrani demokratskih vrednosti, nešto manjoj privrženosti liberalnim vrednostima i relativnoj nezainteresovanosti za politiku. Ambivalentnost u stavovima pokazuju i istraživanja pravne kulture. S jedne strane, građani Srbije privrženi su idealima pravne države – relativno mali procenat građana Srbije veruje da je kršenje zakona opravданo (na primer, manje od trećine smatra da je opravданo kršenje nepravednog zakona, a 15% da je u redu da prekršimo zakon, samo da pazimo da nas ne uhvate). S druge strane, ispitanici pravni poredak doživljavaju kao otuđen od običnih ljudi, pa čak 59% ispitanika smatra da zakoni ne odražavaju interes običnih ljudi (Vuković i Cvejić, 2019).

¹⁷ U proleće 2017. godine započeti su Protesti protiv diktatura, motivisani pobedom Aleksandra Vučića na izborima, koji su ocenjeni kao nedemokratski i nepošteni. Veliki deo učesnika bili su mlađi i natprosečno obrazovani građani koji su iskazivali nepoverenje prema vlasti, ali i opozicionim partijama i celokupnom političkom sistemu (Babović et al., 2017). Protesti su trajali nekoliko meseci bez vidljivih rezultata: politički sistem se nije promenio, stanje demokratije se nije unapredilo, a mediji su postali još manje slobodni. Neuspeh ovih demonstracija kao da je pripremio teren za sledeći talas koji je Srbiju pogodio krajem 2018. godine. Ova tura višemesecnih protesta pokrenuta je nakon fizičkog napada na opozicionog političara Borka Stefanovića. Kao i Protesti protiv diktature, ovi protesti, koji su se odvijali pod sloganom „1 od 5 miliona“, okupili su srednje, natprosečno obrazovane gradske slojeve nezadovoljne demokratijom, medijskim slobodama i političkim sistemom u Srbiji. Trajali su sve do proleća 2019. godine, ali nisu doveli do značajnih političkih promena.

Tabela 1. Srednje vrednosti građanske političke kulture i njenih dimenzija (od 0 do 1)

	Interesovanje za politiku	Liberalna orijentacija	Socijalno poverenje	Politički aktivizam	Demokratska orijentacija	Ukupno
Srbija	0,37	0,36	0,31	0,38	0,47	0,38
Slovenija	0,39	0,44	0,38	0,41	0,42	0,41
Hrvatska	0,36	0,39	0,32	0,43	0,47	0,39
Češka	0,41	0,42	0,36	0,34	0,42	0,39
Estonija	0,43	0,38	0,41	0,32	0,48	0,40
Nemačka	0,56	0,45	0,44	0,50	0,56	0,50
Danska	0,57	0,49	0,60	0,56	0,61	0,57

Izvor: Bešić, 2016: 311–313

Kao što je već nagovešteno, među građanima Srbije ima mnogo zainteresovanih za politiku i onih koji ne veruju da imaju moć da promene ponašanje političara. Istraživanja sprovedena između 2016. i 2019. godine beleže oko trećine ispitanika koji nisu zainteresovani i još trećinu onih koji su malo zainteresovani za politiku. Oko petine ispitanika je donekle zainteresovano, a tek nešto oko 5% je veoma zainteresovano (CRTA, 2019: 12). Nezainteresovanost za politiku praćena je odsustvom vere da se javnim angažmanom mogu postići društvene promene. Na primer, kada je reč o korupciji, građani bivših socijalističkih zemalja imaju mnogo manje vere u sopstvenu sposobnost da se bore protiv korupcije u odnosu na građane Zapadne Evrope (ovde smo kao primer uzeli Nemačku). U Srbiji najviše ispitanika misli da se povodom korupcije ništa ne može uraditi, mali broj ispitanika bi prijavio korupciju, dok je zanemarljiv ideo onih koji zagovaraju aktivna politička sredstva, kao što su glasanje za „čiste“ stranke, izlazak u javnost ili potpisivanje peticije (Tabela 2). S druge strane, u Nemačkoj je mnogo manje građana koji smatraju da se ništa ne može uraditi, a mnogo više onih koji bi, recimo, prijavili korupciju. Izloženi podaci otkrivaju građanski pesimizam Istoka koji stoji u kontrastu s poverenjem u institucije i optimizmom Zapada.

Tabela 2. Kako se sve može običan čovek boriti protiv korupcije?

	Srbija	Hrvatska	Estonija	Slovenija	Nemačka
Ništa / Obični ljudi ne mogu ništa	29,3%	31,3%	29,4%	39,0%	8,9%
Odbije da plaća mito	16,6%	24,4%	28,5%	13,5%	11,0%
Prijavi korupciju kada je vidi ili iskusi	14,4%	17,0%	11,9%	18,1%	35,3%
Glasa za čiste kandidate ili za stranke koje obećavaju da će se boriti protiv korupcije	7,4%	4,7%	3,1%	1,1%	7,1%
Govori o problemu, na primer, uključivanjem u radio-program	5,8%	3,8%	4,3%	2,5%	5,5%
Razgovara s prijateljima i rođacima o problemu	5,5%	2,0%	2,3%	1,5%	6,3%
Potpisuje peticiju u kojoj se traži jača borba protiv korupcije	3,1%	3,4%	0,3%	1,3%	1,3%

Izvor: Baza podataka projekta Anti-corpp, dostupno na <https://anticorpp.eu>, proračun autora.

Ovi podaci ukazuju na vrlo složenu sliku građanskog otpora kontinuiranim naporima vlasti da ugrozi demokratiju i vladavinu prava. S jedne strane, javni otpor postoji i u Srbiji je decenijama unazad građena politička kultura demonstracija i uličnih protesta. Medijska scena nacionalnih medija je ugušena, a nezavisni mediji distribuiraju se preko kablovskih mreža. Internet istraživačko novinarstvo živo je isto kao i nevladine organizacije koje prate rad vlade. S druge strane, dometi ovog aktivizma su ograničeni čvrstom kontrolom pravosuđa i nezavisnih tela od strane izvršne vlasti. U takvim okolnostima, korupcija, klijentelizam i kršenje zakona od strane vlasti postali su deo svakodnevice.

Ishod: podrivanje pravne države, korupcija i klijentelizam

Kao što pokazuju prethodni podaci, institucionalni, društveni i politički okvir koji političare u Srbiji drži odgovornim je slab. Takav okvir doveo je do loših uporednih pokazatelia vladavine prava. Indikatori Svetske banke ili Svetskog projekta pravde (*World Justice Project*) smeštaju Srbiju u donji deo lestvice evropskih zemalja. Po pravilu, Srbija ni po jednom pokazatelju ne uspeva da dostigne napredne baltičke i centralnoevropske

tranzicione zemlje (Tabela 3). Tokom poslednje decenije, Srbija je uglavnom stagnirala ili su vrednosti padale. Naročito je vidljiv pad na indikatorima odgovornosti vlasti i vladavine prava Svetske banke (prvi i peti indikator u Tabeli 3), dok su najniži rezultati na kontroli korupcije, vladavini zakona i odgovornosti vlasti. I izveštaji Evropske komisije redovno ukazuju na slabosti pravnog poretka i probleme u izgradnji pravne države, nalažešavajući nedostatke institucionalnog poretka (na primer, na strukturne slabosti pravosuđa) i prakse političke elite kojima se podriva pravna država (npr. EC, 2016: 13–15).

Tabela 3. Indikatori uprave Svetske banke (vrednost od -2,5 do +2,5)

		Glas i odgovornost	Politička stabilnost i odsustvo nasilja i terorizma	Delotvorna vlada	Kvalitet zakona	Vladavina prava	Kontrola korupcije
Srbija	2010	0,29	-0,42	-0,05	-0,02	-0,37	-0,29
	2018	0,00	0,08	0,11	0,01	-0,15	-0,37
Bosna i Hercegovina	2010	-0,08	-0,69	-0,74	-0,09	-0,35	-0,34
	2018	-0,24	-0,39	-0,62	-0,21	-0,23	-0,57
Hrvatska	2010	0,48	0,61	0,62	0,57	0,20	0,06
	2018	0,50	0,71	0,46	0,45	0,32	0,13
Slovenija	2010	1,05	0,87	1,03	0,76	1,01	0,92
	2018	0,99	0,91	1,13	0,69	1,06	0,87
Estonija	2010	1,11	0,66	1,09	1,39	1,16	1,00
	2018	1,21	0,60	1,19	1,56	1,24	1,57

Izvor: Svetska banka, <https://info.worldbank.org/governance/wgi/Home/Reports>

Jedna od ključnih prepreka uspostavljanju pravne države jeste sveprisutna korupcija. Decenijama unazad, srpska politička elita uspeva da iskorišćava javne resurse kroz mreže klijentelizma, korupcije i partokratije u kojima drži zarobljen i politički i ekonomski sistem. Prema sociološkim istraživanjima, klijentelističke mreže čine tri grupe aktera: (1) političari i stranački funkcioneri koji zauzimaju mesta u državnim organima, javnim preduzećima (kao direktori i članovi upravnih odbora) i samim strankama, (2) posrednici i (3) privatnici i poslovni ljudi. Na svim nivoima vlasti mogu se naći manje ili više stabilne neformalne mreže koje povezuju ove aktere, unutar kojih se donose najvažnije političke i ekonomske odluke. Prve dve grupe aktera snagu crpu iz pripadnosti političkoj stranci, a druga grupa iz svog položaja na tržištu (cf. Cvejić ed. 2016).

Kroz klijentelističke mreže mogu se dobiti stalni ili privremeni i povremeni poslovi u javnom sektoru, a ponekad se i od privatnika traži da zaposle partijski kadar (pri čemu su, naravno, ovi prvi poželjniji jer nude veću sigurnost, a i manji stepen zavisnosti od stranke). Zaposleni zauzvrat volonterski rade za stranku, posebno tokom predizborne kampanje. U uslovima kada radnih mesta nema ili nisu dobro plaćena,

plate koje oni dobijaju postaju značajan finansijski resurs, kako za same radnike tako i za stranke. Osim poslova, kroz klijentelističke mreže razmenjuju se dobro plaćena mesta u upravnim odborima (koja su nagrada za lojalnost stranci), ugovori s državom, donacije strankama, sportskim klubovima, kulturnim manifestacijama itd. Na kraju, pod uticajem klijentelističkih mreža menjaju se zakoni i upravlja se radom kontrolnih mehanizama, posebno inspekcija (Stanojević, Babović and Gundogan, 2017).

Ove mreže primarno nastaju unutar partija. Međutim, u mnogim mestima u Srbiji lokalni lideri (sa svojim mrežama saradnika) uspevaju da zadrže vlast godinama, a nekada i decenijama, menjajući stranačku pripadnost onako kako se menja popularnost stranaka na državnom nivou. Ove lokalne klijentelističke mreže nadilaze okvire trenutnih skupštinskih većina i predstavljaju trajne mehanizme upravljanja i raspodele ograničenih ekonomskih resursa u lokalnim sredinama, ali i obeležje celokupnog političkog sistema (Vuković i Spasojević, 2020).¹⁸ Njihova istrajnost pokazuje slabost institucionalnih mehanizama raspodele resursa i poroznost pravne države.

Klijentelističke mreže idu u paru s raširenom korupcijom. Prema Indeksu percepcije korupcije koji računa Transparency International, Srbija je na 87 od 180 mesta, iza svih zemalja EU, ali je ispred Bosne i Hercegovine, Albanije i Rusije.¹⁹ Građani Srbije veruju da je korupcija raširena i da je zahvatila sve institucije (Tabela 4).²⁰

Tabela 4. Koliko je korumpiranih?

	Predsednik, premijer i službenici				Sudije			
	Srbija	Slovenija	Hrvatska	Nemačka	Srbija	Slovenija	Hrvatska	Nemačka
Nijedan	17,4%	13,1%	12,2%	40,3%	5,7%	6,1%	5,6%	26,3%
Neki	18,7%	39,6%	20,6%	25,9%	31,8%	47,8%	36,1%	40,6%
Većina	16,6%	10,7%	12,2%	7,3%	20,4%	13,2%	19,0%	5,7%
Svi	10,2%	5,3%	5,9%	0,7%	11,1%	5,2%	7,7%	0,9%
Ne znam	12,4%	12,5%	12,5%	8,5%	11,9%	12,9%	8,2%	8,9%
Nisam čula dovoljno da bih mogla da kažem	24,7%	19,0%	36,7%	17,3%	19,1%	15,0%	23,5%	17,5%

Izvor: EBRD Life in TransitionDatabase, dostupno na adresi <http://www.ebrd.com/downloads/research/surveys/lits2.dta>

18 Primeri se mogu naći u: Novoj Crnji, Brusu, Bačkoj Palanci, Bosilegradu, Boru, Čajetini, Jagodini, Kikindi, Kragujevcu, Kraljevu, Obrenovcu, Pančevu, Pirotu i drugim mestima.

19 Izvor: TransparencyInternational, <https://www.transparency.org/cpi2019/?news/feature/cpi-2019>, pristupljeno 3. 8. 2020. godine.

20 Druga istraživanja daju konzistentne podatke i sva ukazuju da se institucije generalno opažaju kao korumpirane. Uporedite podatke Anticorr projekta na adresi: <https://anticorr.eu>.

Zanimljivo je da istraživanja istovremeno pokazuju da relativno mali procenat ispitanika ima neposredno i lično iskustvo s korupcijom – samo oko 8% u 2015. godini, što je pad u odnosu na 15% u 2009. godini (UNDP, 2015). Na prvi pogled, ovi podaci su u suprotnosti sa stavovima o raširenosti korupcije. To se može objasniti ili (a) neodlučnošću ispitanika da prijave iskustva s korupcijom (jer znaju da to nije društveno prihvatljiva praksa) ili (b) time da predstave o raširenosti korupcije nisu u direktnoj vezi s neposrednim iskustvom. U prilog drugog objašnjenja ide i to što građani Srbije opažaju institucije kao korumpirane i onda kada oni sami nisu imali neposredno iskustvo korupcije. Upravo suprotno tome, građani razvijenih evropskih zemalja opažaju svoje zemlje kao nekorumpirane i onda kada su imali neposredno iskustvo korupcije. To pokazuje kako uverenje da je zemlja korumpirana ne zavisi od neposrednih iskustava, već da je reč o generalizovanom stavu građana Srbije (Charron, 2016).

Kako je, onda, takav stav nastao? Najverovatnije da njegove korene treba tražiti u ponašanju elite i nekažnjivosti i neodgovornosti, a manje u svakodnevnim iskustvima građana. U tome posebnu ulogu ima jedan segment postsocijalističke transformacije – privatizacija. Ovaj proces bio je snažan pokretač korupcije u svim postsocijalističkim društvima (Hoffand Stieglitz, 2005), pa i u Srbiji. Privatizacija je predstavljala ne samo ogroman projekat pretvaranja javnih resursa u privatne već i osnov za nastanak i održavanje nove ekonomski i političke elite (Lazić, 2011; Vuković, 1994). Povrh toga, privatizacija je delovala podsticajno na bujanje korupcije i klijentelizma, razvoj predatorske elite (Krastev, 2004) i zarobljavanje države (Pavlović, 2006). U takvim oknostima lako je nastajala predstava o korupciji koja prožima sve pore živote.

Ne mali doprinos učvršćivanju uverenja o raširenosti korupcije dali su brojni novinski izveštaji o privatizacionim i finansijskim skandalima i gotovo potpuno odsustvo zakonske odgovornosti pripadnika političke i ekonomski elite pred sudovima (uporedi: Antonić, 2006; Zurnić, 2018; Vuković, 2011). U periodu koji analiziramo značajnu ulogu u osporavanju pravne države imala su tri velika skandala. Reč je o tri paradigmatična osporavanja pravne države koja pokazuju kako politička elita podriva zakone i instituciju, ograničava prava i slobode i neguje uzajamnu solidarnost članova klijentelističko-političkih struktura koji učestvuju u pretvaranju javnih u privatne resurse. Ta tri slučaja su „Beograd na vodi“ i rušenje u Savamali, afera s plagijatima doktorata i diploma i podrivanje pravnog poretku tokom vanrednog stanja. U narednim pasusima ukratko ćemo ih prikazati.

Prva slučaj je izgradnja kompleksa „Beograd na vodi“ i rušenje objekata u Savamali. Tokom 2014. godine, vlast je obnarodovala da započinje izgradnju stambeno-poslovnog kompleksa „Beograd na vodi“ na obali Save, u takozvanom Savskom amfiteatru. Da bi se u delo sproveo kontroverzni građevinsko-urbanistički projekt, u noći između 24. i 25. aprila 2016. godine, nepoznate maskirane osobe blokirale su Hercegovačku ulicu, oterale prolaznike i organizovale rušenje 12 objekata. Policija nije reagovala na

prijave građana. Čini se da su u samu akciju bila uključena javna preduzeća: struja je ugašena, Parking servis je uklonio vozila, Gradska čistoća te večeri nije čistila Hercegovačku ulicu (Zaštitnik 2017: 10–11; 127; Karabeg, 2018). Taj događaj predstavlja faktičko suspendovanje pravne države – niz zakona i javnih ovlašćenja ukinut je da bi se privatni interesi aktera uključenih u izgradnju „Beograda na vodi“ ostvarili.²¹ Uprkos jasnom kršenju zakona i protestima građana i stručne javnosti, političari su prebacivali odgovornost s jedne na drugu instituciju i izbegavali da javno osude ovaj čin (Glavonjić, 2016; Georgijev, 2019).

Rušenje objekata u Savamali nije jedina kontroverza u vezi s ovim projektom. Naredno veliko pitanje tiče se zaštite javnog interesa i budžetskih sredstava. Partner na projektu je arapski investitor čiji se tačni ulog nikada nije saznao (u ovom, ali i u drugim projektima, cf. Ilić, Velimir, 2016), ali su zato konture javnog uloga i budžetskih troškovi ovog projekta postepeno isplivali na svetlo dana. Da bi se projekat „Beograd na vodi“ ostvario, najpre je menjan prvobitni urbanistički plan po kome je taj prostor bio namenjen javnoj upotrebi da bi nakon izmene bila dozvoljena gradnja stambeno-poslovnih objekata. Zatim je posebnim Zakonom²² omogućena eksproprijacija zemljišta.²³ Država se obavezala na velika javna ulaganja koja čine zemljište u centru grada (100 hektara), te troškovi njegovog infrastrukturnog opremanja, izmeštanja autobuske i železničke stanice i pruge i izgradnja nove infrastrukture (TI, 2015). S druge strane, tačan iznos koji je strani partner uneo u ovaj projekat, kao i tačni javni troškovi koji su s njim povezani, do danas su ostali tajna (Nikoletić, 2018), a svi napor da se detalji projekta obelodane ostali su uzaludni (Vreme, 2016). Zasad je jasno da je umesto prvobitno najavljenih 3.500.000.000 evra stranog ulaganja, ugovorom predviđeno ulaganje od tek 150.000.000 evra i još 150.000.000 evra kredita (Mihajlović, 2015).

U slučaju izgradnje „Beograda na vodi“ i rušenja u Savamali vlast je suspendovala pravnu državu, zakone i institucije, kada je smatrala da je to preduslov za ostvarivanje partijskih i ličnih finansijskih interesa. Pored toga, „Beograd na vodi“ je primer kako ulazak netransparentnog kapitala u nekonsolidovanu demokratiju omogućava eliti da sprovodi modele razvoja koja odlikuju podređivanje globalnih planova i urbanog razvoja interesima klijenata, segregacija zone u kojoj žive bogati s posebnim investi-

21 Zaštitnik građana je aktivno ocenjivao poštovanje zakona u ovom slučaju i ukazao na niz nepravnosti u radu državnih organa kao što je povreda prava građana na slobodu i bezbednost, kršenje nepovredivosti fizičkog i psihičkog integriteta i povreda imovinskih prava (Zaštitnik, 2016; Zaštitnik, 2017).

22 Zakon o utvrđivanju javnog interesa i posebnim postupcima eksproprijacije i izdavanja građevinske dozvole radi realizacije projekta izgradnje „Beograd na vodi“, „Službeni glasnik Republike Srbije“, br. 34/2015, 103/2015 i 153/2020.

23 Ustavnom судu podneta inicijativa za ocenu ustavnosti ovog zakona. Ustavni sud odbacio je inicijativu smatrajući da je postojao legitiman interes za utvrđivanje javnog interesa za eksproprijaciju (odлука US IUz 115/2015 od 25. aprila 2019). Inicijativa „Ne davimo Beograd“ podnela je republičkoj javnoj tužiteljki predlog za podnošenje tužbe radi utvrđenja ništavosti tog ugovora (<https://nedavimobeograd.files.wordpress.com/2017/03/predlog-za-utvrc491ivanje-nic5a1tavosti.pdf>). Očekivano, predlog je odbijen, bez posebnog obrazloženja.

cijama i privilegijama,²⁴ te simboličko redefinisanje identiteta grada i države tako da oslikavaju želju za moći i istorijskom ulogom vladajućih elita.

Sledeći paradigmatičan slučaj podrivanja pravne države jeste afera s plagiranim doktoratima. Najpre je 2014. godine u pitanje dovedena autentičnost doktorata koji je tadašnji ministar policije Nebojša Stefanović prethodne godine odbranio na Univerzitetu Megatrend (Grušić, Radeljić, Tomić, 2014). Kasnije su za plagijat bili optuženi i nekadašnji vaterpolista, a potonji predsednik opštine Novi Beograd Aleksandar Šapić, koji je doktorsku disertaciju odbranio na Univerzitetu Union (Grušić, Milanović, Radeljić, Tomić, 2014), tadašnji gradonačelnik Beograda, a potonji ministar finansija Siniša Mali, koji je doktorirao na Fakultetu organizacionih nauka Univerziteta u Beogradu (Karapandža, 2014; Miletić, 2014), Jorgovanka Tabaković, guvernerka Narodne banke Srbije, koja je doktorirala na Univerzitetu Edukons (Milivojević, 2017) i direktorka Službenog glasnika Jelena Trivan, koja je doktorirala na Filološkom fakultetu Univerziteta u Beogradu (Rujević, 2019).

Uprkos vrlo egzaktnim kritikama koje su ukazale na nizak kvalitet odbranjenih doktorskih teza i plagirani sadržaj, privatni univerziteti nisu sproveli postupke provere ovih navoda. Epilog je dobio samo slučaj Siniše Malog. Nakon niza sednica, izbegavanja odgovora, pritisaka javnosti i studenata, doktorat Siniše Malog je odlukom Univerziteta u Beogradu poništen (Sovilj, 2019). Odluku Univerziteta predsednik Republike, predsednica Vlade i ministar prosvete odbacili su kao političku (Beta, 2019; N1, 2019; Tanjug, 2019). Na kraju, Siniša Mali nije snosio nikakvu moralnu ili političku odgovornost za svoj prekršaj.²⁵

U ovom slučaju predstavnici vlasti ignorisali su pozive javnosti da prihvate odgovornost za plagiranje doktorata i falsifikovanje podataka o studijama, dok je u slučaju Siniše Malog podriven i institucionalni autoritet Univerziteta u Beogradu. Dva važna zaključka slede iz ovog slučaja. Iako je pritisak javnosti bio veliki, od svih uključenih institucija, samo je Univerzitet u Beogradu nakon duge i mučne procedure uspeo da proces privede kraju. To pokazuje da je pritisak javnosti delotvoran onda kada su institucije sposobne da na njega reaguju. Drugo, lična odgovornost nosilaca vlasti u jednom relativno bezazlenom okviru (koji podrazumeva moralnu, pre nego krivičnu odgovornost), pokazala se kao manje važnom od interesa i međusobne lojalnosti članova političke elite.

24 Doduše, u okvirima Beograda, ovo nije ni prvi primer, ali jeste najdrastičniji. Nedoumice oko izvora finansiranja izazvala je i izgradnja Univerzitetskog sela za smeštaj učesnika Uneverzijade 2009. godine, koje je kasnije pretvoreno u stambeni kompleks Belvil (Majdin, 2010).

25 Podsetimo se, sasvim suprotno od srpskog iskustva, nemački političari Anet Šavan (Annette Schavan) i Karl Teodor Cugutebmerg (Karl-Theodor zu Guttenberg) podneli ostavke nakon što su bili optuženi za plagijate doktorata. Univerziteta u Bajrojtu (Bayreuth) proglašio je Cugutembergov doktorat ništavnim nepunih mesec dana nakon što su se pojavile optužbe, a Univerzitetu u Dizeldorfu (Düsseldorf) trebalo je nekoliko meseci da poništi doktorat Anete Šavan star ravno 33 godine.

Konačno, treći primer je ograničavanje prava i sloboda i suspendovanje pravnog porekta tokom vanrednog stanja. Nakon izbijanja pandemije covid-19, u Srbiji je vanredno stanje proglašeno 15. marta odlukom predsednika Republike Srbije Aleksandra Vučića, predsednice Narodne skupštine Maje Gojković i predsednice Vlade Ane Brnabić.²⁶

Po opštoj oceni stručnjaka, odluka o proglašenju vanrednog stanja nije bila u skladu sa Ustavom (Spaić, 2020; Šabić, 2020; Mandić, 2020), kao ni pojedinačne odluke o, na primer, zabrani kretanja (Marinković, 2020). Ustav Srbije u čl. 200 kaže da Narodna skupština proglašava vanredno stanje. Kad Narodna skupština nije u mogućnosti da se sastane, odluku o proglašenju vanrednog stanja donose zajedno predsednik Republike, predsednik Narodne skupštine i predsednik Vlade, pod istim uslovima kao i Narodna skupština. Pri proglašenju vanrednog stanja, vlast se pozvala na nemogućnost sastajanja Narodne skupštine zbog opasnosti od virusa i zbog naredbe Ministra zdravlja kojim se zabranjuje okupljanja više od 50 ljudi (Beta, 2020). Time je važenje ustavnih normi poništeno pravnim aktom nižeg ranga, dok su u istim okolnostima parlamenti drugih država uredno zasedali.²⁷ Kasnije tokom godine, Ustavni sud je sa slabom argumentacijom odbio da se izjašnjava o inicijativama za ocenu ustavnosti odluke o uvođenju vanrednog stanja (Jovanović, Miodrag, 2020; Dajović, 2020) i time zatvorio mogućnost da se zaštita ustavnosti i vladavine prava traži u domaćim pravnim i institucionalnim okvirima.

Samo vanredno stanje vlast je iskoristila za političku promociju pred izbore i dodatnu kontrolu medija i novinara (Nenadić, 2020; Kleut, 2020; Spasojević, 2020). Novinari su zastrašivani, a u jednom periodu izvori informacija o pandemiji bili su ograničeni na zvanične; vlasti su aktivno zastrašivale i pretile građanima, identificujući krivce za ne-povoljan tok epidemije, od povratnika iz inostranstva do omladine, dok su uredbama izvršne vlasti uvedena takozvana skajp-suđenja. I u periodu nakon ukidanja vanrednog stanja nastavljeno je kršenje prava građana i obaveza vlasti, npr. kroz netransparentno vođenje evidencije o obolelim i umrlim. Uprkos ustavnoj i zakonskoj obavezi da istinito i blagovremeno obaveštavaju javnost o ovim informacijama od javnog značaja, državni organi su krivotvorili podatke (Jovanović, Natalija, 2020; Nenadić, 2020b).

U slučaju neustavno uvedenog vanrednog stanja i ograničavanja prava i sloboda pokazuje se još viši nivo neobaziranja na zakone, institucije i društvene interese. U prethodna dva slučaja, pravni poredak je kršen ili suspendovan zbog finansijskih i političkih interesa elite. Ovde je situacija obrnuta: dramatične okolnosti pandemije, u kojoj su životi mnogih građana bili ugroženi, iskorišćene su za još jedno pomeranje granica i normalizovanje nezakonitog i nedemokratskog ponašanja, suspendovanje institucije (parlamenta i sudova) i ograničavanje političkih i medijskih sloboda.

26 „Službeni glasnik Republike Srbije”, broj 29/2020-3

27 Uporedite pregled aktivnosti parlamenta na <https://www.ipu.org/country-compilation-parliamentary-responses-pandemic>

Zaključak

Ključni problem u uspostavljanju i održavanju vladavine prava u Srbiji je uspostavljanje sistema političke i pravne odgovornosti elite. Mehanizmi koji to treba da omoguće – kompetitivni politički sistem sa snažnom opozicijom, pravosuđe i nezavisna tla i živo građansko društvo i nezavisni mediji – nalaze se pod udarom vlasti već čitavu deceniju. Mnogi elementi tog sistema ne daju rezultate: tužilaštvo ne podnosi optužnice, a sudovi nemaju dovoljno snage i nezavisnosti da kažnjavaju pripadnike političke elite za kršenje zakona i zloupotrebu ovlašćenja. Jedino mediji i građansko društvo uporno otkrivaju afere i ukazuju na nezakonitosti u radu vlasti. No, u nedostatku čvrstih mehanizama odgovornosti (onih koji „imaju zube“), njihova otkrića i nalazi ne uspevaju da se materijalizuju u političku ili pravnu odgovornost.

U takvom društvenom kontekstu, skupa s pozadinom poslednje decenije 20. veka, obeležene ratovima, siromaštvom i političkim nestabilnostima, nastala je jedna specifična i raširena percepcija srpskog društva i politike kao „nenormalne“ i „nemoralne“. Tokom devedesetih, životne okolnosti bile su teške i stvorile su uverenje da stvari u Srbiji „nisu normalne“, te da je jedini način da se vodi „normalan život“ – da se emigrira (Greenberg, 2011: 93). Kasnije su društveni procesi usporene demokratizacije, problematične privatizacije i sporog ekonomskog oporavka oživeli ovaj „diskurs nenormalnosti“.²⁸ Čini se da je na taj način neuspešna demokratska konsolidacija i izgradnja pravne države, skupa s visokim, a neispunjениm očekivanjima (Matić, 2012; Stojiljković, Spasojević i Lončar, 2015), proizvela jedinu moguću posledicu – depolitizovanu, dezorientisanu i skeptičnu naciju bez nade.

Literatura

- Antonić, Slobodan (2006). Elita, građanstvo i slaba država. Beograd: Službeni glasnik.
- Arandarenko, Mihail (2010), Politička ekonomija nezaposlenosti. U: Grupa autora (2010), Ekonomsко-socijalna struktura Srbije: Učinak prve decenije tranzicije, Beograd: Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu, str. 71–87.
- Babović, Marija et al. (2017). Da li *like-uješ protest?* Beograd: SeConS, dostupno na: <https://www.secons.net/files/publications/84-publication.pdf>
- BCLJP (2015). Ljudska prava u Srbiji 2014. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
- Begović, Boris i dr. (2007). Korupcija u Srbiji. Pet godina posle. Beograd: Centar za liberalno-demokratske studije.
- Bešić, Miloš (2016). Građanska politička kultura: Srbija u Evropi. Sociološki pregled 50.3: 299–326.
- Beta (2019). Vučić: Odluka o doktoratu Malog politička, neće uticati na njegovo mesto u Vladi. N1 Info, 22.11.2019. godine, dostupno na: <http://rs.n1info.com/Vesti/a546120/Vucic-Odluka-o-doktoratu-Malog-politicaka-nece-uticati-na-njegovo-mesto-u-Vladi.html>
- Beta (2020). Gojković: Ako Skupština ne može da se sastane, Vlada može propisati mere odstupanja od ljudskih prava. Beta 23. 3. 2020. godine, dostupno na: <https://beta.rs/politika/124903-gojkovic-ako-skupstina-ne-moze-da-se-sastane-vlada-moze-propisati-mere-odstupanja-od-ljudskih-prava>
- Beta (2020b). Tepić: Prijavila sam Interpolu „nestanak“ republičkog javnog tužioca Zagorke Dolovac. Danas 26. 5. 2020, dostupno na: <https://www.danas.rs/politika/tepic-prijavila-sam-interpolu-nestanak-republickog-javnog-tuzioca-zagorke-dolovac/>
- Bovens, M. (2010), Two Concepts of Accountability: Accountability as a Virtue and as a Mechanism, West European Politics, 33: 5, 946–967.
- Bühlmann, M. & Kunz R. (2011). Confidence in the Judiciary: Comparing the Independence and Legitimacy of Judicial Systems. West European Politics, (34), 2: 317–345.
- CESID (2017), Javno mnjenje Srbije. Politički aktivizam građana Srbije. Beograd: Cesid.
- Charron, Nicholas (2016). Do Corruption Measures Have a Perception Problem? Assessing the Relationship Between Experiences and Perceptions of Corruption Among Citizens and Experts. European Political Science Review, 8(1), 147–171.
- CRTA (2019). Javno mnjenje o učešću građana u demokratskim procesima 2019. Beograd: CRTA.
- CRTA (2020). Parlamentarni izbori 2020 – Završni izveštaj sa preporukama. Beograd: CRTA.
- Cvejić, Slobodan (2019), Demokratijom protiv stabilokratije: Ko su i šta žele učesnici protesta '1 od 5 miliona'?, Mons br. 9, dostupno na: <http://mons.rs/demokratijom-protiv-stabilokratije>, pristupljeno 19. marta 2020. godine
- Cvejić, Slobodan (ed.) (2016). Informal Power Networks, Political Patronage and Clientelism in Serbia and Kosovo*. Beograd: SeConS.

- Dabetić, Valerija (2019). Personalna nezavisnost sudija u Srbiji – ideal ili iluzija? U: V. Radović (ur.) Usklađivanje poslovnog prava Srbije s pravom Evropske unije, Univerzitet u Beogradu – Pravni fakultet – Centar za izdavaštvo i informisanje, Beograd.
- Dajović, Goran (2020). Epitaf za srpski ustav. Otvorena vrata pravosuđa, dostupno na: <https://otvorenavratapravosudja.rs/teme/ustavno-pravo/epitaf-za-srpski-ustav>
- Dallara Cristina (2014). Democracy and Judicial Reforms in South-East Europe: Between the EU and the Legacies of the Past. Springer. Cham.
- Danas (2018). Progon sudije koja je odbila da sudi prema sugestijama. Danas, 6. 11. 2018. godine, <https://www.danas.rs/politika/progon-sudije-koja-je-odbila-da-sudi-prema-sugestijama/>
- Đurić, Snežana (2018). Novi progon sudije iz Šapca koja je ukazivala na korupciju. Pištaljka, 25. 5. 2018. godine, <https://pistaljka.rs/home/read/729>
- Đurić, Vanja (2020). Falkoni: Francuski predsednik formalno bira sudije, na predlog nezavisnog tela. N1, 22. 1. 2020. godine, <http://rs.n1info.com/Vesti/a562932/Falkoni-Francuski-predsednik-formalno-bira-sudije-na-predlog-nezavisnog-tela.html>
- EC (2010). Serbia 2010 Report, Strasbourg: The European Commission.
- EC (2016), Serbia 2016 Report. Com (2016), 715 final, Brussel: European Commission.
- Filipović, Božidar (2018). O privatizaciji i privatnom vlasništvu – kvalitativni i kvantitativni pristup problem vrednosne orijentacije, u: Jelena Pešić, Vera Backović, and Andelka Mirkov (eds), Srbija u uslovima globalne krize neoliberalnog oblika kapitalističke regulacije. ISI FFUB.
- Georgijev, Slobodan (2019). Nasleđe Aleksandra Vučića. Vreme, 15. 8. 2019. godine, dostupno na: <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1709726>
- Georgijev, Slobodan (2020). Izgleda da ćemo u Strazbur. Vreme, 30. 1. 2020. godine, dostupno na: <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1749491>
- Glavonjić, Zoran (2016). Još se ne zna ko su rušitelji Savamale u fantomkama. Radio Slobodna Evropa, 4. 5. 2016. godine, dostupno na: <https://www.slobodnaevropa.org/a/deset-dana-posle-slucaj-savamale-bez-odgovora/27715594.html>
- Greenberg, Jessica (2011). On the Road to Normal: Negotiating Agency and State Sovereignty in Postsocialist Serbia. 113 American Anthropologist 88
- Grušić, Uglješa, Branislav Radeljić, Slobodan Tomić (2014), Kako do doktorata? Lako! Slučaj ministra Stefanovića. <http://pescanik.net/kako-do-doktorata-lako-slucaj-ministra-stefanovic-a/>, pristupljeno: 18. 5. 2016. godine
- Grušić, Uglješa, Marko Milanović, Branislav Radeljić, Slobodan Tomić (2014), Drski plagijat Aleksandra Šapića, <http://pescanik.net/drski-plagijat-aleksandra-sapica/>, pristupljeno 18. 5. 2016. godine
- Hoff, Karla, and Joseph E. Stiglitz (2005). The creation of the rule of law and the legitimacy of property rights: the political and economic consequences of a corrupt privatization. The World Bank.
- Ilić, Goran et al. (2018). Javno tužilaštvo i javni interes: Mogućnost javnog tužioca da zaštići javni interes. Beograd: Udruženje javnih tužilaca i zamenika javnih tužilaca Srbije.

Ilić, Goran (2018). Kritičko razmatranje Radnog teksta amandmana Ministarstva pravde na Ustav Republike Srbije (stranputice u tumačenju međunarodnih dokumenata), Fondacija Centar za javno pravo, <http://www.fcjp.ba/index.php/projekti>

Ilić, Goran et al. (2019). Jačanje integriteta u javnom tužilaštvu u Srbiji. Beograd: Udruženje javnih tužilaca i zamenika javnih tužilaca Srbije.

Ilić, Velimir (2016). Arapske investicije u Srbiji: Više euforije nego ekonomije. Aljazeera Balkans, 6. 11. 2016. godine, dostupno na: <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/arapske-investicije-u-srbiji-vise-euforije-nego-ekonomije>

Informer (2015), Informer raspisuje nagradu: Do 1.000.000 dinara za dokaz o Jankoviću. Informer, 6. 6. 2015. godine, dostupno na: <https://informer.rs/vesti/politika/216319/informer-raspisuje-nagradu-000-000-dinara-dokaz-jankovicu>

Informer (2019). Skupština ustaje protiv Majića! Ovako izgleda presuda koja je zgrozila Srbiju! Informer, 14. 9. 2019. godine, <https://informer.rs/vesti/politika/458995/skupstina-ustaje-protiv-majica-ovako-izgleda-presuda-koja-zgrozila-srbiju>

Informer (2020). Podvala žutog pravosuđa! Nebojša Zelenović izmakao pravdi. Informer, 4. 2. 2020. godine, <https://informer.rs/vesti/politika/490839/podvala-zutog-pravosudja-nebojsa-zelenovic-izmakao-pravdi>

Insajder (2016). Slučaj Hercegovačka: Koliko je javan rad Javnog tužilaštva? Insajder 5. 10. 2016. godine, dostupno na: <https://insajder.net/sr/sajt/tema/1688/>

Insajder (2020). Reakcije struke na predlog državnog sekretara da predsednik bira tužioce i sudije: Dodatni pritisak na pravosuđe. Insajder, 20. 1. 2020. godine, <https://insajder.net/sr/sajt/vazno/16679/>

Istinomer (2018). Kako je začutala Zagorka Dolovac. Istinomer, 10. 5. 2018. godine, dostupno na: <https://www.istinomer.rs/amnezija/kako-je-zacutala-zagorka-dolovac/>

Jovanović, Miodrag (2020). Ustavni sud u raljama karlšmitovskih pitanja. Peščanik, 20. 5. 2020, dostupno na: <https://pescanik.net/ustavni-sud-u-raljama-karlsmitskovskih-pitanja/>

Jovanović, Natalija (2020). Korona: Broj umrlih i zaraženih višestruko veći od zvanično saopštenog. Javno, 22. 6. 2020. godine, dostupno na: <https://javno.rs/analiza/korona-broj-umrlih-i-zarazenih-visestruko-veci-od-zvanicno-saopstenog>

Karabeg, Omer (2018). Ko se još seća Savamale? Radio Slobodna Evropa, 28. 10. 2018. godine, dostupno na: <https://www.slobodnaevropa.org/a/savamala-afera-zataskavajanje-most/29567428.html>

Karapandža, Raša (2014), Veličke tajne Malog majstora – ili kako je Siniša Mali ukrao doktorat, <http://pescanik.net/velike-tajne-malog-majstora-ili-kako-je-sinisa-mali-ukrao-doktorat/>, pristupljeno 18. 5. 2016. godine

Karla Hoff and Jozeph Stiglitz, 'After The Big Bang? Obstacles To The Emergence Of The Rule Of Law In Post-Communist Societies' (2004) 94 American Economic Review 753–763.

Kleut, Jelena (2020). Okvir rata u polarizovanom javnom diskursu tokom pandemije. Mons br. 13, dostupno na: <http://mons.rs/okvir-rata-u-polarizovanom-javnom-diskursu-tokom-pandemije>

Krastev, Ivan (2004). Zamka nefleksibilnosti: frustrirana društva, slabe države i demokratija. Beograd: UNDP i BFPE

- Lazić, Mladen (2011). Čekajući kapitalizam. Beograd: Službeni glasnik.
- Majdin, Zoran (2010). Neosnovane i druge sumnje. Vreme, 2. 9. 2010. godine, dostupno na: <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=948221>
- Mandić, Sofija (2020). Vanredno ili ratno, pitanje je sad. Peščanik, 20. 3. 2020. godine, dostupno na: <https://pescanik.net/vanredno-ili-ratno-pitanje-je-sad/>
- Mandić, Sofija (2020b). Zagorka Dolovac ponovo među tužiocima. Peščanik, 12. 8. 2020. godine, dostupno na: <https://pescanik.net/zagorka-dolovac-ponovo-medju-tuziocima/>
- Marinković Tanasije (2009). O ustavnosti opštег rezbora sudija. Analji Pravnog fakulteta u Beogradu, 57 (1): 283–291.
- Marinković, Tanasije (2020). Neustavna odredba o zabrani kretanja. Danas, 2. 4. 2020. godine, dostupno na: <https://www.danas.rs/drustvo/vladavina-prava/neustavna-naredba-o-zabrani-kretnja/>
- Marković Ratko (2010). Sudstvo – Ahilova peta države Srbije. Pečat, dostupno na: <http://www.pecat.co.rs/2010/04/sudstvo-ahilova-peta-drzave-srbije/>
- Matić, Jovanka (2012). (Too) High Expectations of Democracy in Serbia? Interpretation of Empirical Research Results. Southeastern Europe 36, 304–327.
- Mendelski, Martin (2015). The EU spathological power: The failure of external rule of law promotion in Southeastern Europe. Southeastern Europe, 39 (3): 318–346
- Mihajlović, Branka (2015). Ugovor o Beogradu na vodi otkriva veliku prevaru. Radio Slobodna Evropa, 21. 9. 2015. godine, dostupno na: <https://www.slobodnaevropa.org/a/ugovor-o-beogradu-na-vodi-otkrieva-veliku-prevaru/27260571.html>
- Miladinović, Veljko (2019) Sudija Majić glavna tema u Skupštini, on kaže da nije iznenađen napadima, ali jeste što oni dolaze iz izvršne vlasti. Nedeljnik, 20. 5. 2019. godine
- Milenković, M.R. (2020). Na dnevnom redu Skupštine izbor sudija – i sudija Majić. Danas, 12. 2. 2020. godine, <https://www.danas.rs/politika/na-dnevnom-redu-skupstine-izbor-sudija-i-sudija-majic/>
- Miletić, Natalija (2014), Iz Nemačke s ljubavlju. <http://pescanik.net/iz-nemacke-s-ljubavlju/>, pristupljeno: 18. 5. 2016. godine
- Milivojević, Jelena (2017). Doktorat Jorgovanke Tabaković: Gotova priča. CINS, 21. 12. 2017. godine, <https://www.cins.rs/doktorat-jorgovanke-tabakovic-gotova-prica/>
- Mrakovčić, Marko i Danilo Vuković (2019). Unutarnja kriza pravosuđa? Stavovi pripadnika pravničkih profesija o pravosuđu u Hrvatskoj i Srbiji. Politička misao: časopis za politologiju 56.1 (2019): 75–105.
- N1 (2019), Brnabić za N1: Mali ostaje u Vladi Srbije, odluka etičkog odbora je politička. N1 Info, 24. 11. 2019. godine, dostupno na: <https://rs.n1info.com/Vesti/a546592/Brnabic-za-N1-Mali-ostaje-ministar-odluka-etickog-odbora-je-politicka.html>
- Nenadić, Nemanja (2020). Zaključavanje informacija. Peščanik 3. 4. 2020. godine, dostupno na: <https://pescanik.net/zakljucavanje-informacija/>
- Nenadić, Nemanja (2020b). Korona i pristup informacijama. Otvorena vrata pravosuđa, dostupno na: <https://otvorenavratapravosudja.rs/teme/ustavno-pravo/korona-i-pristup-informacijama>

Nikoletić, I. (2018). Grad ne zna koliko je para uložio u Beograd na vodi. Danas 11.06.2018. godine, dostupno na: <https://www.danas.rs/politika/grad-ne-zna-koliko-je-para-ulozio-u-beograd-na-vodi/>

Novosti (2015). „Saša Janković imao barut na rukama; Ombudsman: Nađeni su nitrati, prijatelja sam mazio po kosi”, Novosti 22. 4. 2015. godine, <https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/politika/aktuelno.289.html:544779-Sasa-Jankovic-imao-barut-na-rukama-Ombudsman-Nadjeni-su-nitrati-prijatelja-sam-mazio-po-kosi>, pristupljeno: 27. 3. 2020. godine

O'Donnell, Guillermo (2004), Why the rule of law matters, Journal of Democracy, Vol. 15, Iss. 4; pp. 32–47.

Orlović, Slobodan (2010). Stalnost sudske funkcije vs. Opšti reizbor sudija u Republici Srbiji. Anal Pravnog fakulteta u Beogradu, 58 (2): 163–196.

Palombella, Gianluigi (2009) „The Rule of Law and its Core“ in Palombella, Gianluigi and Neil Walkereds. (2009), Relocating the Rule of Law, Oxford and Portland, Oregon: Hart Publishing

Pavlović, Dejan (2010). Reforma pravosuđa u Srbiji posle 5. oktobra, In: Pavlović, Dušan (ed.): Razvoj demokratskih ustanova u Srbiji – deset godina posle (Fondacija Heinrich Böll, Beograd), pp. 83–94.

Pavlović, Dušan (2006). 'Zarobljena država' u: Srećko Mihailović (ur.), Pet godina tranzicije. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung

Pešić, Jelena (2017). Promena vrednosnih orientacija u postsocijalističkim društvima Srbije i Hrvatske: politički i ekonomski liberalizam. Beograd: Univerzitet u Beograd – Filozofski fakultet. Institut za sociološka istraživanja.

Pešić, Jelena (2019). Protesti u doba postdemokratije, Mons br. 9. 2019. godina, dostupno na: <http://mons.rs/protesti-u-doba-postdemokratije>, pristupljeno: 19. marta 2020. godine

Petrović Škero, Vida (2018). Nacrt amandmana na ustavne odredbe o pravosuđu i mišljenje Venecijanske komisije br. 921/2018 o Nacrtu amandmana. Fondacija Centar za javno pravo, dostupno na: <http://www.fcjp.ba/index.php/projekti>

Petrović, Dalibor (2019). Protestovanje u doba umreženih demokratija – slučaj protesta „1 od 5 miliona“, Mons br. 9, dostupno na: <http://mons.rs/protestovanje-u-doba-umrezenih-demokratija-slucaj-protesta-1-od-5-miliona>, pristupljeno: 19. marta 2020. godine

Politika (2018). Suđenje Zelenoviću Ijulju šabačko pravosuđe. Politika, 10. 12. 2018. godine, <http://www.politika.rs/sr/clanak/417750/Hronika/Sudenje-Zelenovicu-Ijulja-sabacko-pravosude>

Poverenik (2013). Izveštaj o sprovođenju Zakona o slobodnom pristupu informacijama od javnog značaja i Zakona o zaštiti podataka o ličnosti za 2012. godinu. Rezime. Dostupno na: <https://www.poverenik.rs/images/stories/dokumentacija-nova/izvestajiPoverenika/2012/rezime.doc>

Poverenik (2014). Izveštaj o sprovođenju Zakona o slobodnom pristupu informacijama od javnog značaja i Zakona o zaštiti podataka o ličnosti za 2013. godinu. Rezime. Dostupno na: <https://www.poverenik.rs/images/stories/dokumentacija-nova/izvestajiPoverenika/2013/rezime.doc>

Poverenik (2015). Izveštaj o sprovođenju Zakona o slobodnom pristupu informacijama od javnog značaja i Zakona o zaštiti podataka o ličnosti za 2014. godinu. Rezime. Dostupno na: <https://www.poverenik.rs/images/stories/dokumentacija-nova/izvestajiPoverenika/2015/rezime.doc>

Poverenik (2017). Izveštaj o sprovođenju Zakona o slobodnom pristupu informacijama od javnog značaja i Zakona o zaštiti podataka o ličnosti za 2016. godinu. Rezime. Dostupno na: <https://www.poverenik.rs/images/stories/dokumentacija-nova/izvestajiPoverenika/2016/rezime.docx>

Poverenik (2018). Izveštaj o sprovođenju Zakona o slobodnom pristupu informacijama od javnog značaja i Zakona o zaštiti podataka o ličnosti za 2017. godinu. Rezime. Dostupno na: <https://www.poverenik.rs/images/stories/dokumentacija-nova/izvestajiPoverenika/2017/rezime.doc>

Poverenik (2020). Izveštaj o sprovođenju Zakona o slobodnom pristupu informacijama od javnog značaja i Zakona o zaštiti podataka o ličnosti za 2019. godinu. Dostupno na: <https://www.poverenik.rs/images/stories/dokumentacija-nova/izvestajiPoverenika/2019/Izvestaj-za2019.docx>

Radojević, Vesna (2015). Posle sukoba Žandarmerije i Kobri zaoštren odnos vlasti prema Ombudsmanu. Istinomer, 21. 5. 2015. godine, dostupno na: <https://www.istinomer.rs/analize/posle-sukoba-zandarmerije-i-kobri-zaostren-odnos-vlasti-prema-ombudsmanu/>

Rakić-Vodinelić, Vesna, Ana Knežević Bojović i Mario Reljanović (2012). Reforma pravosuđa u Srbiji 2008–2012. Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu. Beograd, JP Službeni glasnik.

Rujević, Nemanja (2019). Anatomija jedne disertacije. Vreme broj 1508, 28. 11. 2019. godine, dostupno na: <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1735017>

Savet (2016). Izveštaj o stanju u pravosuđu. Beograd: Savet za borbu protiv korupcije. Dostupno na: <http://www.antikorupcija-savet.gov.rs/Storage/Global/Documents/izvestaji/Pravosudje%20konacno%20!.pdf>

Sovilj, Miodrag (2019). Doktorat Siniše Malog za Univerzitet gotova priča, ministar može samo na sud. N1 Info, 12. 12. 2019. godine, dostupno na: <http://rs.n1info.com/Vesti/a551875/Doktorat-Siniše-Malog-za-Univerzitet-gotova-prica-ministar-moze-samo-na-sud.html>

Spaić, Bojan (2020). Ko je ovde suveren? Mons br. 13, dostupno na: <http://mons.rs/ko-je-ovde-suveren>

Spasojević, Dušan (2020). Populističkom represijom protiv nevidljivog neprijatelja. Mons br. 13, dostupno na: <http://mons.rs/populistickom-represijom-protiv-nevidljivog-neprijatelja>

Stanojević, Dragan, Marija Babović and Dragana Gundogan (2017). Actor, resource s and mechanisms of clientelism in Serbia. In: Cvejić, Slobodan (ed.) Informal Power Networks, Political Patronage and Clientelism in Serbia and Kosovo*, Belograd: SeConS, str. 44–65

Stojiljković Zoran, Dušan Spasojević i Jelena Lončar (2015). Da li je populizam neizbežan sastojak politike u Srbiji? U: Vesna Knežević Predić (ur.). Politički identitet Srbije u globalnom i regionalnom kontekstu, Beograd, Fakultet političkih nauka, 2015, str. 37–50.

Stojiljković, Nataša (2019). Miodrag Majić: Šta napadi na njega pokazuju drugim sudijama. BBC, 24. 5. 2019. godine, <https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-48385140>

Šabić, Rodoljub (2020). Stanje ili situacija pitanje je sad. Peščanik, 15. 3. 2020. godine, dostupno na: <https://peschanik.net/stanje-ili-situacija-pitanje-je-sad/>

- Tamanaha, Brian Z. (2009), A Concise Guide to the Rule of Law. In: Palombella, Gianluigi and Neil Walkereds. (2009), Relocating the Rule of Law, Oxford and Portland, Oregon: Hart Publishing
- Tanjug (2019). Šarčević o doktoratu Siniše Malog: Da sam mu šef, ja ga ne bih dao jer dobro radi svoj posao. Blic, 25. 11. 2019. godine, dostupno na: <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/sarcevic-o-doktoratu-sinise-malog-da-sam-mu-sef-ja-ga-ne-bih-dao-jer-dobro-radi-svoj/hqv7x4p>
- Tepavac, Tara (2019). Kontroliše li parlament izvršnu vlast? MONS br.11, dostupno na: <http://mons.rs/kontrolise-li-parlament-izvrsnu-vlast>
- Tepavac, Tara (2019). Kontroliše li parlament izvršnu vlast? MONS br.11, dostupno na: <http://mons.rs/kontrolise-li-parlament-izvrsnu-vlast>
- TI (2015). Beograd na vodi: geneza slučaja. Beograd: Transparentnost Srbija, dostupno na: https://www.transparentnost.org.rs/images/dokumenti_uz_vesti/Beograd_na_vodi_medijska_geneza_slucaja.docx
- Tomić, Nikola i Lena Hedošević (2015). Evropska komisija žestoko: Sramota je šta rade zaštitniku građana. Blic, 21. 4. 2015. godine, dostupno na: <https://www.blic.rs/vesti/politika/evropska-komisija-zestoko-sramota-je-sta-rade-zastitniku-gradana/24fmzkm>
- UNDP (2015). Stav građana prema korupciji. Beograd: UNDP
- Vreme (2016). Tribina – Pravni aspekti projekta „Beograd na vodi“: Ideje arapske, pare naše. Vreme, 29. 12. 2016. godine, dostupno na: <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1454354&print=yes>
- Vuković, Danilo (2020). Pravosuđe u post-eri: Institucionalna skepsa kao norma. U: Jovanović, Miodrag i Ana Zdravković (ur.). Sudstvo kao vlast, Beograd: CEPRIS, str. 35–55.
- Vuković, Danilo and Marko Mrakovčić (2021). Legitimacy, Independence and Impartiality: How Do Serbian and Croatian Legal Professionals Assess Their Judiciaries? Europe Asia Studies. Rad prihvaćen za objavljivanje.
- Vuković, Danilo and Slobodan Cvejić (2019). Attitudes Towards the Rule of Law in Contemporary Serbia: A Coherent Legal Culture. Jahrbuch für Osterrecht 60 (1): 203–221.
- Vuković, Danilo i Dušan Spasojević (2020). Prêt-à-porter Clientelistic Networks: Do They Exist Before or Independently of Parties in Contemporary Serbia? Rad predstavljen na konferenciji Political Clientelism in the Western Balkans. 9–11. decembar 2020. godine, Institute for Sociological, Political and Judicial Research, Ss. Cyril and Methodius University in Skopje (ISPJR-UKIM); Faculty of Philosophy, University of Belgrade and Faculty of Social Sciences, University of Tirana.
- Vuković, Danilo. Društvene osnove pravne države – primer Srbije. Sociološki pregled 45.3 (2011): 421–451.
- Vuković, Slobodan (1994). Pokretljivost i struktura društva. Beograd: IKS
- Vuković, Danilo (2018). The Quest for Government Accountability and Rule of Law: Conflicting Strategies of State and Civil Society in Cambodia and Serbia. Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations 29 (3): 590–602.
- Zaštitnik (2016). Utvrđenje i preporuke Zaštitnika građana broj 13-12-2147/2016. <https://www.ombudsman.rs/attachments/article/4723/savamala.pdf>

Zaštitnik (2015). Javne preporuke za razrešenje ministra odbrane i direktora VBA. https://www.ombudsman.rs/attachments/4319_4319_javna%20preporuka%20za%20razresenje%20MO%20i%20direktora%20VBA.pdf

Zaštitnik (2017). Redovan godišnji izveštaj Zaštitnika građana za 2016. godinu. Beograd: Zaštitnik građana.

Zurnić, Marija (2018). Corruption and democratic transition in Eastern Europe: The role of political scandals in post-Milošević Serbia. Springer.

Waldron, Jeremy (2008). The Concept and the Rule of Law. Georgia Law Review 43(1): 3–61.